

ZSIGA NIKOLETTA EVELIN^{ID}

A genocídium mérhetősége: afrikai gyarmati esetek összehasonlító elemzése és operacionalizációja (1870–1918)

The measurability of genocide: comparative analysis and operationalization of African colonial cases (1870–1918). This paper examines cases of colonial violence in Africa between 1870 and 1918, with particular emphasis on the extent to which these events correspond to the concept of genocide as defined in international law. The methodological basis of the analysis is operationalization, which translates the definition of the Genocide Convention into measurable indicators. Seven indicators were identified during the study (e.g., death toll, intensity, geographical extent, organization, method of execution, international reaction), which made it possible to compare the severity of massacres and genocides. The historical overview discusses four prominent cases: the exploitation of the Congo Free State by the Belgians, the violence against the civilian population during the Second Anglo-Boer War, German colonial action against the Herero and Nama peoples in South West Africa, and the Maji Maji uprising in German East Africa and its suppression. According to the results of the operationalization, all four cases fall into the “severe” category, while the events in the Congo Free State and German South West Africa approached the “critical” level. Based on the threshold values, the massacres against the Herero and Nama in particular best meet the criteria for genocide in the legal sense. The study points out that colonial violence took on dimensions comparable to those of genocide. The study of these cases not only contributes to the understanding of the historical past, but also to the clarification of the scientific and legal definition of genocide, thus providing important lessons for the interpretation of present and future conflicts.

Keywords: genocide, massacre, Africa, operationalization, colonial violence

Bevezetés

A 19. század közepétől kezdődően a gyarmatosító hatalmak afrikai terjeszkedése nem csupán politikai és gazdasági expanziót jelentett, hanem a helyi társadalmak radikális átalakítását és erőszakos alárendelését is. Mindez együtt járt a gyarmatosítók által elkövetett megszárlásokkal, népirtásokkal. Az 1870 és 1918 közötti időszak különösen szemléletes példákkal szolgál e jelenségre: a Kongói Szabadállamban, a dél-afrikai régióban, valamint a

^{ID} Doktoranda, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola; Afrika Kutatóintézet (nikoletta.zsiga.szte@gmail.com). ORCID: 0000-0003-4795-6651

Német Délnyugat- és Kelet-Afrikában elkövetett atrocitások mind a gyarmati uralom erőszakos és megsemmisítő jellegének dimenzióit tárják fel.

Jelen dolgozat célja a négy eset összehasonlító vizsgálata, valamint annak meghatározása, hogy a tömeges erőszak, népirtás mérhető-e, és ha igen, akkor milyen indikátorok alapján. Ennek érdekében az operacionalizáció módszerét alkalmazom, ami lehetővé teszi a genocídium fogalmának mérhető kategóriákká való alakítását, és ezáltal a különböző esetek empirikus értékelését.

Módszertan

Az operacionalizáció módszere alapján a Genocídium-egyezményben foglalt definíció konkrét, mérhető indikátorra alakítható. A folyamat négy szintből áll:

- a háttérfogalom (Genocídium-egyezmény): „A genocídium tárgykörébe tartozik minden olyan cselekedet, amely arra törekszik, hogy elpusztítson – részben vagy egészében – egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot, ilyen például
 - a) az adott csoport tagjainak meggyilkolása;
 - b) az adott csoport tagjainak súlyos testi vagy mentális kár okozása;
 - c) az adott csoport életkörülményeinek szándékos meghatározása abból a célból, hogy azt részben vagy egészében elpusztítsa;
 - d) az adott csoport reprodukciós képességét korlátozó eszközök alkalmazása;
 - e) az adott csoport gyermekeinek egy másik csoportba való erőszakos integrálása.”¹
- rendszerezett fogalom (empirikus szint)
- indikátorok
- az esetek pontszámai.

Empirikus szinten a fogalom vizsgálatával kiderülhet, miként mérhető a népirtás, illetve megállapíthatóvá válnak az indikátorok.² Az indikátorok meghatározása során az egyezményen kívül más tényezőket is figyelembe vettem, úgymint földrajzi kiterjedtség, a végrehajtás módja, a szervezettség mértéke, illetve a nemzetközi közösség reakciói. Természetesen az áldozatok száma mellett, ugyanis ezek a legjelentősebb befolyásoló összetevők. Ezek alapján ötfokozatú táblázatot alkottam meg hét indikátorral (1. táblázat).

Le kell szögezni, hogy a táblázat szubjektív értékítélet, illetve az eddigi kutatásaim alapján készült a következő elgondolások alapján:

- Az első és a második indikátor kapcsán a minimum értékhez a kiindulópontot egy szélesebb körben elfogadott minimum küszöbérték adta. Eszerint tömeggyilkosságról van szó abban az esetben, ha az áldozatok száma legalább 50 ezer, legalább öt vagy kevesebb év alatt.³ Egy másik kutatás szerint az egyoldalú erőszak „egy állam kormánya vagy egy hivatalosan szervezett csoport által a polgári lakosság ellen alkalmazott fegyveres erőszak, amely legalább 25 halálos áldozatot követel [évente és szereplőként].”⁴ A két érték körülbelül összhangban van egymással (50 000/1825 nap = 27). A maximum érték esetében az 1994-es ruandai népirtás adta az alapot, ugyanis a történelem során ez az eset volt a legbrutálisabb az időt

¹ Jones 2017, 58.

² Adcock – Collier 2001, 530–531.

³ Valentino 2004, 11–12.

⁴ 1. link: Uppsala Conflict Data Program.

és az áldozatok arányát tekintve (közel 100 nap alatt kb. 1 millió áldozat = kb. 10 ezer fő/nap).

- A harmadik indikátor jelenléte kiemelten fontos, mivel az etnikai és vallási csoportok létszáma minden esetben eltér egymástól. Ennek következtében a népirtás súlyosságának megítélése szempontjából célravezetőbb, ha az értékelés a csoportok arányait figyelembe vevő százalékos adatok alapján történik. A minimum értékhez kapcsolódó számadatot azért választottam ki, mert ez már egy csoportra nézve hatást gyakorol, azonban nem olyan mértékű, hogy teljes megsemmisítési szándékról beszélhessünk. Ezzel szemben ez az érték már választóvonalat képez a népirtásra utaló atrocitások és a tömeges erőszak között. Példaként említhető, hogy egy 10 millió fős ország esetében a lakosság 1%-a 100 ezer főt jelent, míg ugyanez az érték egy 100 ezer fős közösség esetében már teljes, 100%-os pusztulást eredményezhet. A maximális érték meghatározásánál a ruandai népirtás és a holokauszt szolgált referenciaként, ahol az etnikai csoporthoz viszonyított áldozatok százalékos aránya az európai zsidóság esetében 60%, míg a ruandai tuszik körében 70–77% volt.⁵

1. táblázat Az operacionalizációt segítő indikátorok és a népirtási skála

Indikátor	1 – minimális	2 – mérsékelt	3 – súlyos	4 – kritikus	5 – extrém
Halálozási szám (összesen)	< 1000 fő	1000–10 000	10 000–100 000	100 000–1 millió	> 1 millió
Halálozási intenzitás (fő/nap)	< 10 fő/nap	10–100 fő/nap	100–1000 fő/nap	1000–10 000 fő/nap	> 10 000 fő/nap
Az etnikai csoport méretével arányos áldozatok	< 1%	1–10%	10–30%	30–50%	> 50%
Az erőszak földrajzi kiterjedése	egy település	egy régió	több régió	országos	országhatárokon, nemzeteken átnyúló
Szervezettség	spontán	helyi milíciák által	félkatonai csoportok	katonai szintű, az állam által támogatott	az állam által végrehajtott
A végrehajtás módja	egyéni támadások	kisebb csoportos kivégzések	tömeges kivégzések	szisztematikus kivégzések	ipari szintű kivégzések
Nemzetközi reakció	azonnali beavatkozás	késedelmes vagy részleges beavatkozás	mindenre kiterjedő szankciók	diplomáciai figyelmeztetés	teljes nemzetközi közöny

- A földrajzi kiterjedés vizsgálata során a legkisebb földrajzi egységtől kiindulva haladtam a nagyobb területi egységek felé. A minimális érték ebben az esetben egy

⁵ Des Forges 1999, 17.; 2. link: Holocaust Center for Humanity.

település, például egy falu teljes megsemmisítését jelentheti, míg a maximum érték kapcsán a holokauszt országhatárokon átívelő esete jelenti az alapot. A népirtás folyamata ugyanis nem szorítkozik az országhatárok közé, így transznacionális jelleget is ölthet.

- A szervezetség indikátora azt méri, hogy milyen mértékben tervezett és koordinált a népirtás. Ennek alapján a genocídium lehet: spontán, alacsony szervezetségű, decentralizált, kisebb csoportok által végrehajtott; szervezettebb, a helyi milíciák által végrehajtott, azonban a központi irányítást még nélkülöző; az állam és a politika által már némileg támogatott, félkatonai csoportok által végrehajtott, illetve ezeket támogatott (fegyverek, büntetlenség), már jobban összehangolt; katonai szintű, az állam és a politika által teljes mértékben támogatott (például infrastruktúra); az állam által végrehajtott, központilag irányított, dokumentált, szisztematikus, tehát a népirtást állami politikaként fogalmazzák meg.
- A végrehajtás indikátora azt jelöli, hogy a népirtás milyen módszerekkel, eszközökkel és elkövetőkkel valósul meg. Ezáltal az erőszak lehet: alacsony intenzitású, a támadások helyi jellegűek, kevés áldozatot követelve; kisebb csoportok által végrehajtott célzott gyilkosságok; szervezett, szisztematikus jellegű, célzott tömeges kivégzések; szisztematikus, nemcsak az erőszakszervezetek részvételével, de a politikai döntésekkel is befolyásoló, gazdasági és társadalmi eszközöket is felhasználó; ipari jellegű, a megsemmisítés kiterjedt infrastruktúrával és ipari módszerekkel valósul meg. Utóbbi kapcsán a holokauszt jelenti a kiindulópontot.
- A nemzetközi reakció kapcsán, ha a nemzetközi közösség azonnali beavatkozást hajtott végre, akkor minimális népirtásról beszélhetünk, ugyanis a gyors reagálásnak köszönhetően elkerülhető a további népirtás, így az áldozatok száma sem növekszik tovább. Ennek értelmében minél inkább figyelmen kívül hagyják a népirtás tényét, annál inkább elharapózik a konfliktus, ugyanis az elkövetők ezt nagy valószínűséggel legitimációnak tekintik a tetteik végrehajtására, illetve a felelősségre vonás ténye sem hátráltatja őket. Ennél az indikátornál a skála a következőképpen alakul: azonnali katonai és jogi beavatkozás, aminek célja a népirtás megállítás és az elkövetők felelősségre vonása nemzetközi büntetőbíróságon; késedelmes és részleges – kis létszámú, illetve intenzitású – katonai beavatkozás; politikai és/vagy gazdasági szankciók (például fegyverembargó), humanitárius és/vagy közvetítő missziók (például ENSZ-békefenntartók); diplomáciai nyomás, kisebb szankciók (például elítélő nyilatkozatok, gazdasági szankciók) humanitárius segítség; teljes nemzetközi közöny, a népirtás alatt tagadják annak tényét, az esetlegesen az érintett területen állomásozó missziók kivonása.

A táblázat segítségével lehetővé válik a tömeges mészárlás mértékének meghatározása, illetve különbséget tudunk tenni a népirtások súlyossága között. Minden fokozathoz konkrét jelentést rendeltem a táblázat alapján, így a következő skála jött létre:

2. táblázat Népiirtási skála

minimális	helyi szintű erőszakos cselekmények, nem szisztematikus kiirtás
mérsékelt	részben szervezett tömeggyilkosságok egy kisebb régióban
súlyos	szervezett, az állami által hallgatólagosan „jövőhagyott”, az ország több régiójában zajló népiirtás
kritikus	szervezett, szisztematikus, államilag támogatott, országos szintű népiirtás, teljes csoportok kiirtására irányuló szándékkal
extrém	ipari szintű, szisztematikus, államilag szervezett teljes népcsoportok megsemmisítésére irányuló – országhatárokat is átlépő – népiirtás

Az operacionalizáció segítségével arra is választ keresek, hogy meghatározható-e egy küszöbérték, amelytől kezdve egy adott esemény népiirtásnak minősül, illetve egy etnikai csoport hány százalékának a kiirtása tekinthető küszöbértéknek. Ennek megállapításához a nemzetközileg elismert népiirtásokat vettem össze. A népiirtás fogalma ugyebár 1948 után vált a nemzetközi jogi gyakorlat és a tudományos szóhasználat részévé, vagyis a Nemzetközi Katonai Törvényszéken (*International Military Tribunal, IMT*) a holokauszttal kapcsolatos tárgyalások nyomán. Emiatt a holokauszt volt az az eset, amely a népiirtás precedenseként szolgál.⁶ Nemzetközi büntetőbíróságok (ICTY, ICTR) által elismert továbbá az 1994-es ruandai népiirtás és a srebrenicai népiirtás, illetve az ENSZ támogatásával létrejött Kambodzsai Bíróságok Különleges Kamarái (*Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia, ECCC*) által elismert kambodzsai népiirtás (1975–1979).⁷

A küszöbérték kiszámításához ezért ezt a négy esetet vettem alapul, ugyanis fontos, hogy olyan eseteket vizsgáljak, amelyeket már ténylegesen népiirtásnak minősítettek, hiszen ez támpontot ad arra vonatkozóan, hogy politikailag és jogilag mely esetek a mérvadók.

3. táblázat A küszöbérték meghatározásához kiválasztott népiirtások

Népiirtás	Etnikai csoport	Az etnikai csoportba tartozók száma	Meghaltak száma	Meghaltak aránya
holokauszt	zsidók	9,8 millió (1933)	~ 5,6–5,9 millió	57–60%
kambodzsai népiirtás	khmerek	7,8 millió (1975)	~ 1,6 millió	21%
srebrenicai mészárlás	bosnyákok	~ 40 ezer (1995) ⁸	~ 8000	20%
1994-es ruandai népiirtás	tuszik ⁹	657 ezer (1994)	~ 507 ezer	70–77%

Forrás: Des Forges 1999, 17.; 2. link: Holocaust Center for Humanity.; Kiernan 2009, 290.; 7. link: United Nations...

A táblázatba foglalt népiirtások összehasonlításakor látható, hogy a nemzetközileg elismert genocídiumok esetében a halottak száma és az etnikai csoporthoz viszonyított meg-

⁶ 3. link: United States Holocaust Memorial Museum.

⁷ 4. link: The genocide in Srebrenica.; 5. link: The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia.; 6. link: The ICTR in Brief.

⁸ A srebrenicai bosnyákok létszáma.

⁹ A népiirtás során mérsékelt hutukat is célba vettek, azonban a fő célpont a tuszi etnikum volt, így a táblázat szempontjából csak a tuszikat tárgyalom.

gyilkoltak aránya széles skálán mozog: 20 és 70% között. Az etnikai, nemzeti, faji vagy vallási csoportok ellen irányuló népirtások küszöbértékének meghatározása során az empirikusan igazolt esetek alapján az áldozatok arányának elemzése szükséges. Az elemzett négy eset – a holokauszt, a kambodzsai, a srebrenicai és a ruandai népirtás – alapján a következő számítás végezhető el: $(57+21+20+70)/4 = 42\%$. Ez azt jelenti, hogy ha egy adott konfliktus során egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport legalább 42%-át megsemmisítik, az atrocitás nagy valószínűséggel népirtásként értelmezhető. Ez az érték reális küszöbértéknek tekinthető, amely az egyes eseteknél az alsó becslések figyelembevételével került meghatározásra. A minimális küszöbérték 20%-nak tekinthető, mivel ez a legalacsonyabb arány, amelyet a nemzetközi közösség népirtásként ismert el (Srebrenica). Ugyanakkor fontos, hogy ez az érték torzítást eredményezhet, mivel a srebrenicai mészárlás egyetlen település bosnyák lakosságára korlátozódott. Hasonlóan problematikus lehet a holokauszt esete is, amelynél az arányt az európai zsidóság teljes populációjához viszonyítva határozták meg. Ennek kiküszöbölésére érdemes egy országos szintű küszöbértéket is meghatározni. Ha kizárólag azokra az esetekre fókuszálunk, amelyek egy adott ország lakosságára vonatkoznak (Ruanda és Kambodzsai), akkor a küszöbérték: $(70+21)/2 = 45,5\%$. Ha azonban a holokausztot is figyelembe vesszük, akkor az átlagérték: $(60+70+21)/3 = 50,3\%$. Ez az elemzés azt mutatja, hogy az átlagos küszöbértékek – a minimális értékekkel számolva – meglepően közel esnek egymáshoz, és a 42–50%-os tartományban mozognak. Ez arra utal, hogy az esetek jelentős részében egy adott csoport legalább 40–50%-os pusztulása már egyértelműen a népirtás kategóriájába sorolható.

Összehasonlítás Történeti háttér

Kongói Szabadállam

Kongó gyarmatosítása a 19. század végére tehető, ugyanakkor a belga gyarmatosítás ténylegesen 1878-ban vette kezdetét, amikor II. Lipót belga király megbízta Henry Morton Stanley Afrika-kutatót Kongó kolonizálásával. 1882-ben II. Lipót megalapította a Kongói Nemzetközi Társaságot, amelynek nevében Stanley igyekezett olyan szerződéseket kötni, amelyek értelmében a helyi uralkodók átadják a terület(ek) feletti szuverenitást. Kongó mégis „csak” 1885-ben vált II. Lipót magánbirtokává, ugyanis a berlini Kongó-konferencia (1884–1885) alatt Belgium uralkodójának sikerült Kongót független állammak – Kongói Szabadállam néven – elismertetnie bilaterális tárgyalások keretén belül. A belga parlament ráadásul felhatalmazta II. Lipótot, hogy két független állam felett rendelkezhesen, így Belgium mellett Kongó uralkodójává is válhatott.¹⁰

Kongó gyarmatosításának mozgatórugója II. Lipót volt, aki a befektetett pénzt (például az expedíciók költségeit) minél gyorsabban vissza akarta nyerni, illetve a profitmaximalizálás mellett nyereségessé kívánta tenni a „magánprojektjét”.¹¹ Ennek érdekében sajátos kizsákmányolási rendszert hoztak létre.¹² A közigazgatást belga hivatalnokok vezették; ők irányították a *Force Publique* elnevezésű szervezetet, amely 1898-ra több mint 19 ezer főt számláló, afrikaiakból álló, a döntések végrehajtásáért felelős hadsereggé nőtte ki magát.¹³

¹⁰ Rorison 2012, 61.; Stock 2004, 121.; Nzongola-Ntalaja 2007, 18.; Szabó 2008, 12–13.

¹¹ Vanthemsche 2012, 23.

¹² Szabó 2008, 14.

¹³ Rubinstein 2014, 96.

A gyarmati hadseregben nagyrészt aszkarinak nevezett afrikaiak és arab származású katonák szolgáltak (a későbbiekben még lesz szó róla).¹⁴

Kongó egyik fő exportterméke az elefántcsont volt, majd a gumiabroncsok gyártásának fellendülésével párhuzamosan a gumi előállításához szükséges kaucsuk is számottevővé vált.¹⁵ Az adózás egyik formájaként bevezették a kényszermunkát, ehhez elengedhetetlennek tartották az erőszakot.¹⁶ A kaucsuk kitermeléséből származó jövedelmet a belgák igyekeztek maximalizálni (míg a gumiexport értéke 459 ezer belga frank volt 1889-ben, addig 1903-ra már 47,3 millióra nőtt). Ennek érdekében sokszor teljesíthetetlen kvótákat határoztak meg, amelyeket a *Force Publique* erőszakkal próbált kipurcolni az őslakosokból.¹⁷

Transvaal Köztársaság, Oranje Szabad Állam, Fokföld és Natal

Dél-Afrika területén a 17. században az első kereskedőtelepet holland telepesek, a búrok¹⁸ alapították meg Fokváros néven.¹⁹ A bécsi kongresszus (1814–1815) azonban a briteknek ítélte a Hollandiától megszerzett Fokföldet.²⁰ A brit expanzió, illetve a brit telepesek érkezése a konfliktus kezdetét jelentette.²¹ A helyzetet csak rontotta, hogy 1833-ban a Brit Birodalom és a gyarmatai területén rabszolga-felszabadítás vette kezdetét. Ez a búrok számára kedvezőtlen volt, ugyanis egyrészt elvesztették a helyi őslakos munkaerőt (mivel az afrikaiak rabszolgaként éltek a holland telepesek irányítása alatt), másrészt a felszabadított rabszolgák után járó kompenzációt sem találták elégendőnek. A búrok mindezen események következtében 1835 és 1837 között a kivándorlás mellett döntöttek, ez volt az úgynevezett „nagy trek”: elhagyták Fokvárost, majd Port Natal területén köztársaságot hoztak létre. 1843-ban a britek ezt a területet is annektálták, a búrok egy része emiatt északabbra további két államot alapított Transvaal Köztársaság (más néven Dél-afrikai Köztársaság) és Oranje Szabad Állam néven. Ezeket a britek is elismerték független államokként az 1850-es évek első felében.²²

1867 fordulópontot jelentett, ugyanis gyémántot találtak Fokföld, Transvaal és Oranje határán, emiatt mindhárom állam igényt tartott rá. Ez 1871-ben Fokföldnek sikerült. 1886-ban a búrok Transvaalban aranymezőt találtak, amelyet igyekeztek arra használni, hogy függetlenedjenek a brit gazdaságtól. Az angol–búr konfliktust tovább mélyítette, hogy a búrok meg voltak arról győződve arról, a britek meg akarják őket semmisíteni.²³

A dél-afrikai régió gazdasága, a gyarmatosítók közötti presztízs- és hatalmi harcok, illetve az európaiak gazdasági érdekei végül a második búr háborúhoz vezettek 1899 és 1902 között.

¹⁴ Bachmann – Kemp 2021, 236.

¹⁵ Szabó 2008, 14.

¹⁶ Roes 2010, 640.

¹⁷ Rubinstein 2014, 96.

¹⁸ Holland, német vagy hugenotta származású telepesek. Az elnevezés a holland „boer”, vagyis paraszt kifejezésből ered. Ma a búrok leszármazottjait afrikánereknek nevezik. 8. link: Boer. *Britannica*.

¹⁹ Nagyné Rózsa 2010, 115.

²⁰ Pap 2013, 237.

²¹ Rosta 2012, 95.

²² Fage – Tordoff 2004, 302.; Rosta 2012, 95–97.

²³ Fage – Tordoff 2004, 321–326.

Német Délnyugat-Afrika

Ezen a területen az első német Adolf Lüderitz brémai kereskedő volt, aki 1883-ban megvette a helyi törzsfőnöktől az Angra Pequeña-öböl környéki földterületet, ahol később várost alapított Lüderitz néven. 1884-re több területet is felvásárolt, ezeket a Német Birodalom a fennhatósága alá vonta védett területként, amely így német protektorátussá vált.²⁴

1887-ben Heinrich Ernst Göring, az első német délnyugat-afrikai kormányzó birodalmi megbízottként kiadta azt a törvényt, amely eltérő jogokat biztosított az európaiaknak és az afrikaiaknak. Emiatt az afrikaiak és a gyarmatosítók viszonya fokozatosan romlott.²⁵

A németek és az afrikaiak között egy másik törésvonal is húzódott, ugyanis a hererók és a namák hagyományosan állattartással foglalkoztak. A gyarmatra érkező telepesek és miszsiók azonban az afrikaiak termőföldjeit elfoglalták, illetve a vasútvonalhoz szükséges földterületek elvétele is nehézségeket okozott az afrikaiaknak. 1897-ben marhapestis és sáskajárás söpört végig, ami a marhák tömeges pusztulásához vezetett, következésképpen a hús drágult. A német telepesek ezt kihasználva marhatenyéztéssel kezdtek el foglalkozni az afrikaiak legelőin, amit az tett lehetővé, hogy az elszegényedő afrikaiak földeladásra kényszerültek. A németek emellett rezervátumokat létesítettek, az afrikaiakat pedig arra kényszerítették, hogy hagyják el a korábbi lakhelyüket. Mindez oda vezetett, hogy 1904 januárjában Samuel Maharero főtörzsfőnök vezetésével a hererók katonai összetűzésbe kerültek a németekkel, majd 1904 júliusában a namák is fellázadtak, élükön Jakob Morenga és Hendrik Witbooi.²⁶

Német Kelet-Afrika

Német Kelet-Afrika gyarmati alapjait Carl Peters fektette le, aki szerződéseket kötött a helyi törzsfőnökökkel és szultánokkal, így megszerezve a földet tőlük. 1885-ben pedig német protektorátusként létrejöhett Német Kelet-Afrika.²⁷

Német Kelet-Afrikában a közvetett kormányzás elve valósult meg. A gyarmati közigazgatás a helyi afrikaiak képviselőiből tevődött össze. Ezeket jumbéknak nevezték, de a németek által kinevezett akidok irányítása alatt álltak. Az akidok általában „idegenek” voltak, tehát nem a helyi közösségből származtak, illetve gyakran arab származásúak voltak.²⁸

A németek a bevétel növelésének érdekében adóreformmal leváltották a hagyományos, természetben fizethető kunyhoadót, helyette a készpénzben fizetendő fejadót vezették be.²⁹ 1901-ben az új német kormányzó, Gustav Adolf Graf von Götzen emellett új – a gyarmat gazdasági fejlődését elősegítő – agrárpolitikát is meghirdetett. Ennek célja az volt, hogy a protektorátus déli részén kijelölt földterületeken ültetvényeket hozzanak létre, amelyeken gyapotot termesztettek. A bevezetett új adót az afrikaiak közül sokan nem tudták kifizetni, emiatt őket a gyapotültetvényekre küldték dolgozni. A felkelés is ezekről az ültetvényekről indult; az afrikaiak nemtetszésüket kifejezve gyapotföldeket gyújtottak fel, illetve német

²⁴ Molnár 2013, 213–215.; Pálfi 2019, 164.

²⁵ 9. link: Németh I. – Juhász D.: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. 24.

²⁶ 9. link: Németh I. – Juhász D.: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. 28–35.; Molnár 2013, 215.

²⁷ Kuss 2017, 57.; 9. link: Németh I. – Juhász D.: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. 37.

²⁸ Bachmann 2018, 164.; Fage – Tordoff 2004, 335.

²⁹ Bachmann – Kemp 2021, 237.; Kuss 2017, 58.

állomásokat támadtak meg. A lázadásnak – a már említettekén kívül – több oka volt: például a rossz munkafeltételek, a bércsalások, az aszkarik nem megfelelő viselkedése.³⁰

A felkelés vallási motívummal is rendelkezett, mivel egy Kinjikitile nevű rituális gyógyító – akit sokan prófétának gondoltak – azt állította, hogy megszállta egy Hongo elnevezésű vízzsellem, ami által egy különleges gyógyszer birtokába került. Ez a „gyógyszer” (szuahéli nyelven maji, amely vízből, kukoricából és cirokból készült) ugyanis sebezhetlenné teszi a használóját a fegyverekkel szemben. Emiatt – és más vallási szolgáltatásaiért – számos törzsből származó zarándok érkezett hozzá. Kinjikitilét még a lázadás kezdetén elfogták, azonban a majikultusznak a vallási, a társadalmi, a politikai és a klánok között átnyúló jelentősége kb. húsz etnikai csoportot tudott egyesíteni az 1905 és 1907 között zajló lázadás során.³¹

Elkövetők

Az afrikaiak – közvetetten és közvetlenül – főképp a gyarmatosítók miatt szenvedtek, azonban sok esetben a helyiek is segítséget nyújtottak az európaiaknak, így például az aszkarik. A gyarmatosítók ügyeltek arra, hogy leginkább más törzsekből érkezzenek a katonák, mint ahol bevetésre kerültek, így megakadályozva, hogy kialakuljon az aszkarik és a helyi lakosok közötti szolidaritás, illetve emiatt kevésbé volt jellemző rájuk az empátia, ezért nem riadtak vissza az afrikaiakkal szembeni erőszakos fellépéstől, ezáltal brutalitás is jellemezte őket. A vizsgált gyarmatok mindegyikén alkalmaztak aszkarikat: a német gyarmatokon a *Schutztruppe* kötelékében, míg II. Lipót magánbirtokán a *Force Publique*-en belül szolgáltak, de bevetették őket a brit gyarmatokon is.³²

A Kongói Szabadállamban az európaiakból álló közigazgatási apparátus létszáma 1908-ban 1428 fő volt, ami meglehetősen kevésnek számított a több mint kétmillió km² kiterjedésű gyarmat esetében. Az európaiak száma 1910-re 2500 főt számlált, a közösséget jórészt misszionáriusok, apácák, kereskedők, orvosok és tanárok alkották. Emellett – mint láttuk – 1898-ra a belgák felállították az akkor 19 ezer afrikaiból álló *Force Publique*-et, amelyet „féhérek” irányítottak. A *Force Publique* tagjai hivatalosan (1904-ig) nem katonai feladatokat láttak el, például a kormányzati állomások felépítését felügyelték, azonban elvárták tőlük, hogy csendőrként tevékenykedjenek, és a kaucsuk begyűjtéséért is ők voltak a felelősök, amellyel, hogy a harcokban is tevékeny szerepet kellett vállalniuk.³³

A belgák a céljuk elérése érdekében az afrikaiakat kényszermunkára kötelezték. Abban az esetben, ha az afrikaiak nem voltak képesek teljesíteni az előírt – sokszor abnormálisan magas – kvótát, a *Force Publique* erőszakkal és terrorral válaszolt.³⁴ A módszerek közé tartozott a gyilkosság és a kínzás, amivel arra kényszerítették a kongóiakat, hogy feladják a korábbi életvitelüket, és termeljenek. A falvakban nemritkán gyűjtögettek, de nemi erőszakot és csonkítást is alkalmaztak annak érdekében, hogy „motiválják” az afrikaiakat.³⁵ Az egyik, talán legelterjedtebb módszer az afrikaiak kézfejének levágása volt. A gyarmatosítók

³⁰ 9. link: Németh I. – Juhász D.: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. 39.; Kuss 2017, 60.; Bachmann – Kemp 2021, 235.

³¹ Moyd 2011, 1.; Kuss 2017, 60–62.

³² 10. link: Askari.; Bachmann 2018, 164–165.; Bachmann – Kemp 2021, 236.

³³ Gann – Duignan 2015, 64.; Rubinstein 2014, 96.

³⁴ Rubinstein 2014, 96.; Roes 2010, 640.

³⁵ Nzongola-Ntalaja 2007, 20–22.

összegyűjtötték a levágott kezeket, majd megfüstölték őket, hogy később össze lehessen számolni nyilvántartás céljából.³⁶

A második angol–búr háború kezdetekor az erőviszonyok nagyjából megegyeztek, körülbelül 28 ezer főt számlált mindkét fél hadereje, azonban a britek folyamatosan növelték a csapataik létszámát, ami elérte a 450 ezer főt, míg a búrok csupán 85 ezer embert tudtak hadra fogni. A brit túlerő miatt a háború első évét követően a búrok a hagyományos hadviselés mellett elkezdték alkalmazni a gerillaharcmodort is, tehát kerülték a közelharcot, és kihasználva a terepismeretüket, meglepetésszerű csapásokat mértek az ellenségre.³⁷ Erre válaszul 1900 júniusában a britek taktikát váltottak és a „háterszágot” vették célba: elkezdődött a civil lakosság terrorizálása, a lakóhelyeik lerombolása, illetve a termény és az állatállomány elpusztítása, amit a farmok és a termés felégetésével értek el. Ennek célja a búr ellenállás felszámolása volt, illetve a búr kommandósok utánpótlásának és az információk terjedésének megakadályozása, azonban javarészt a polgári lakosságot sújtotta a felperzselt föld taktikájának következménye.³⁸ A háború totálissá vált.³⁹ Azonban ez a taktika sem hozta meg a várva várt gyors sikert, így a kegyetlenséget tovább fokozták, s a nincstelen – búr és afrikai – lakosságot koncentrációs táborokba zárták.⁴⁰

Német Délnyugat-Afrikában a gyarmati véderő, a *Schutztruppe* nem tudott kellő gyorsasággal és erővel fellépni a hereró felkelés ellen. Ez nem meglepő, ugyanis 1904 januárjában csak 769 német és 132 afrikai katonát számlált. Ugyan kisebb – 1141 fős – erősítést kaptak, illetve jelentős tűzérsséggel is rendelkeztek, amely az afrikai német gyarmatok közül a legerősebbnek számított, ennek ellenére a körülbelül 5000–7000 fős hereró sereg ellen már nem tudtak fellépni. Így Adrian Dietrich Lothar von Trotha altábornagy vette át a főparancsnoki tisztséget, aki 14 ezer katonával érkezett a gyarmatra, és elsődleges célként tűzte ki az afrikaiak megsemmisítését. 1904. augusztus 11–12-én a waterbergi csatában Trotha megsemmítő csapást mért a hererókra: az afrikaiak vereséget szenvedtek, a túlélőket pedig az Omaheke-sivatagba (a Kalahári egyik régiójába) szorították a családjaikkal, állataikkal együtt, ahol több ezren haltak szomjan.⁴¹

1904. október 2-án – ekkorra már a namák is fellázadtak – Trotha kiadta a „megsemmisítési parancsként” elhíresült felhívását.⁴² Trotha felhívásából és megnyilvánulásaiból látható, hogy a totális és a faji háború egyvelege rajzolódik ki, ami kapcsán teljes megsemmisítésre törekedett.

A megsemmisítési parancsot 1905 végén visszavonták ugyan, és Trotha is elhagyta a gyarmatot, de az afrikaiak szenvedése nem ért véget, mivel az elfogott hererókat és namákat koncentrációs táborokba zárták. Az internált afrikaiak életéért a *Schutztruppe* volt felelős, azonban a polgári hatóságok hanyagsága okozta a halálos áldozatok magas számát.⁴³

³⁶ Folsom 2016, 65.

³⁷ Rosta 2012, 108–109.

³⁸ Pap 2013, 238–239.

³⁹ Benneyworth 2020, 76.

⁴⁰ Heyningen 2010, 1.

⁴¹ 9. link: Németh I. – Juhász D.: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. 29–32.

⁴² 9. link: Németh I. – Juhász D.: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. 32–33.

⁴³ Bachmann 2018, 109.; 9. link: Németh I. – Juhász D.: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. 34–36.

Német Kelet-Afrikában a lázadás kezdetén a német – afrikaiakból vagy aszkarikból álló – védelmi erő (*Schutztruppe*) 1701 katonából, illetve 659 rendőrből állt. A lázadás alatt erősítés érkezett, így 1905 októberében – a maji-maji mozgalom csúcspontján – egy 3759 fős seregnek sikerült megállítani a lázadás terjedését, amelyben így is körülbelül húsz etnikai csoport vett részt. A becslések szerint 1905-ben körülbelül nyolcezer afrikai lázadt fel, majd a számuk tovább növekedett. A háború alatt a felkelők felhagytak a hagyományos hadviseléssel és gerillaháborúba kezdtek. 1906-ban azonban a véderő kezdett felülkerekedni, illetve bevezette a felperzselt föld taktikáját. Ennek következtében nemcsak az afrikaiak, illetve a felkelésben részt vevők szenvedtek, de még az európai lakosság is élelmiszerhiánnyal küszködött.⁴⁴

Áldozatok

Ha a négy esetet összevetjük, akkor látható, hogy az áldozatok nem minden esetben az afrikaiak közül kerültek ki. A búrok például holland származásúak voltak, ennek ellenére a britek alacsonyabb rendűnek tartották őket.⁴⁵ Az áldozatok magas száma a gyarmatosítók által okozott körülményekből is adódott, nemcsak a közvetlen gyilkosságokból és mészárlásokból.

Egyik esetben sincsenek pontos adatok az afrikaiak halálozását illetően, ugyanis a gyarmatosítás kezdetekor nem minden esetben volt népszámlás, illetve a későbbiekben a gyarmati adminisztráció során az áldozatokat sem írták össze sokszor, így csak megközelítő adatokkal rendelkezünk.

A négy gyarmat közül Kongó esetében tapasztalható a legnagyobb eltérés, illetve ennek kapcsán vita az áldozatok számát illetően. Kongóban ugyanis a legszélsőségesebb becslések szerint kb. tízmillióan haltak meg Lipót uralkodása alatt, azonban ezt a számot a kutatók nem tudják megfelelő bizonyítékokkal alátámasztani. Egyrészt az első népesedési adatok 1921-ben 6,5 milliós számot mutattak, 1930-ra pedig ez már majdnem 9 millióra emelkedett. Ebből kiderül, hogy Kongó népessége nem lehetett 20 millió Lipót alatt, így a népesedésnövekedés sem volt olyan nagy arányú. Másrészt a kizsákmányoláson alapuló gazdaságot megrendítette volna az afrikaiak szisztematikus kiirtása. A népességszökkenésre vonatkozó becslések régióként és forrásonként is eltérnek. Az áldozatok száma így lehet több százezer, illetve több millió is. Az azonban biztos, hogy a belga jelenlét alatt a kongói lakosság csökkent, némely régiók pedig elnéptelenedtek. Egy óvatosabb becslés szerint kb. 1–1,5 millió őslakos veszthette életét Lipót uralma alatt.⁴⁶

Dél-Afrikában kb. 25–28 ezer búr és 12–14 ezer (vagy valamivel több) afrikai halt meg, a legtöbbször a koncentrációs táborokban.⁴⁷ Német Délnyugat-Afrika kapcsán az elterjedt becslések 60 és 100 ezer (általános számadat a 80 ezer) közé teszik az elhunyt hererók számát, míg a namákét 20 ezerre. A maji-maji háború esetében – csakúgy, mint Kongónál – meglehetősen nagy az eltérés az adatok között, az áldozatok számát ugyanis az 1907-ben a Reichstag elé terjesztett hivatalos német feljegyzések 75 ezerre becsülik, míg egyes kutatók 250–300 ezer közé teszik. Utóbbi a terület teljes lakosságának egyharmadát jelenti. Más tanulmányok a magas számadatot azzal magyarázzák, hogy az a felkelésben meghalt áldo-

⁴⁴ Kuss 2017, 62–71.

⁴⁵ Forth 2017, 138.

⁴⁶ Rubinstein 2014, 98–100.; Vanthemsche 2012, 24.

⁴⁷ 11. link: Second Boer War records database goes online.; 12. link: *The Boer Wars*.

zatok számán kívül az éhségben, a betegségekben és a kitelepítésben elhunytak számát is tartalmazza. A kortárs konszenzus 180 ezerre teszi a halottak számát.⁴⁸

Operacionalizáció

Az operacionalizáció elmélete alapján a következőképpen alakul a táblázat a minimumértékek alapján:

4. táblázat A gyarmati népiirtásokat, mérszárlásokat kiértékelő operacionalizációs táblázat

Indikátorok	belga gyarmatosítás	II. angol–búr háború	német gyarmatosítás	maji-maji háború
Halálozási szám (összesen)	5 (~ 1,5 millió)	3 (~ 37 000)	3 (~80 000)	3 (~75 000)
Halálozási intenzitás (fő/nap)	3 (~316)	2 (~38)	3 (~54)	2 (~92)
Az etnikai csoport méretével arányos áldozatok	3 (25%)	búr: 3 (12,5%) afrikaiak: 1 (0,38%)	hereró: 5 (81%) nama: 4 (50%)	2 (7,5%)
Az erőszak földrajzi kiterjedése	4 (országos)	3 (több régió)	3 (több régió)	3 (több régió)
Szervezettség	3 (félkatonai csoportok)	4 (katonai szintű, az állam által támogatott)	5 (az állam által végrehajtott)	4 (katonai szintű, az állam által támogatott)
A végrehajtás módja	4 (szisztematikus kivégzések)	4 (szisztematikus kivégzések)	5 (ipari szintű kivégzések)	4 (szisztematikus kivégzések)
Nemzetközi reakció	4 (diplomáciai figyelmeztetések)	4 (diplomáciai figyelmeztetés)	4 (diplomáciai figyelmeztetés)	5 (teljes nemzet- közi közöny)

Mivel pontos számokat nem tudunk, így azokkal a minimum értékekkel dolgoztam, amelyek megközelítőleg helyesnek vélhetők a szakirodalmak alapján. Így a táblázat kiértékelése a következőképpen alakul:

- Az első három indikátor esetében körülbelüli értékeket adtam meg. Emiatt el kell fogadni azt a tényt, hogy bizonyos mértékű eltolódás lehet. Erre a legjobb példa a hererók és a namák ellen elkövetett atrocitás, ugyanis két különböző etnikumról van szó, így az etnikai csoport méretével arányos áldozatok esetében külön adtam meg a számokat, majd a végső értékeléskor egy átlaggal számoltam. Az angol–búr háború kapcsán is hasonló problémába ütköztem, míg a maji-maji háború esetében éppen az ellenkezője érvényesült, ugyanis nincs pontos adat arra vonatkozóan, hogy hány kisebb etnikai csoportot érintett a mérszárlás, így a bantu nyelvet beszélő etnikai csoportok összességét vettem alapul azokon a német kelet-afrikai területeken, ahol a lázadás zajlott.

⁴⁸ Kuss: *German Colonial Wars and the Context of Military Violence*, 64–65.; Rubinstein: *Genocide*, 101.

- Az erőszak földrajzi kiterjedése esetén a Kongói Szabadállam egész területére kiterjedtek az erőszakos intézkedések, a gyakorlatban azonban olyan hatalmas volt a gyarmat, hogy fizikailag képtelenség lett volna minden négyzetmétert ellenőrizni, így az elzártabb régiókban kevésbé volt jelen a terror és az erőszak. Ennek ellenére inkább az „országos” meghatározás a megalapozottabb. Dél-Afrika, Német Kelet-Afrika és Német Délnyugat-Afrika esetében is nagy területekről beszélhetünk, ugyanakkor a felkelések nem terjedtek ki a gyarmatok egész területére. Ezzel együtt a megtorlások sem fedték le a gyarmatokat, hanem bizonyos régiókra koncentráálódtak.
- A szervezetség esetében a Kongói Szabadállam kapcsán ki kell emelni, hogy szervezett gazdasági kizsákmányolás zajlott, amihez brutális, központilag irányított, szisztematikus megtorlás társult. A „terror” tehát nemcsak a katonai erőszakon alapult, hanem a kiépített adminisztratív bürokrácián is. Ennek ellenére, mivel a gyarmat magánbirtok volt, az „állam által végrehajtott”, illetve „támogatott” jelzők nem állják meg a helyüket, ugyanakkor az erőszakot félkatonai csoportok hajtották végre, így a szervezetség kapcsán is ebbe a kategóriába tartozik. Ezzel szemben Dél-Afrika és Német Kelet-Afrika esetében az állam és a politika által támogatott mészárlások és elnyomások valósultak meg, azonban ez javarészt katonai szintű volt. Dél-Afrika esetében a koncentrációs táborok megléte is igazolja mindezt, hiszen az állam támogatásával valósulhatott meg az infrastruktúra. Német Délnyugat-Afrika kapcsán is beszélhetünk „kiépített” infrastruktúráról, amely mellé központi irányítás is társult, illetve szisztematikus kivégzések. Emellett ennél az esetről hivatalos dokumentum is bizonyítja a kiirtásra vonatkozó parancsot, így nemcsak állami támogatásról, hanem az állam általi végrehajtásról beszélhetünk.
- A végrehajtás módja kapcsán három esethez a „szisztematikus kivégzés” társítható. Ezeknél az eseteknél a politikai döntések is befolyásolták a mészárlásokat (például éheztetés, kényszermunka). Német Délnyugat-Afrikához a legmagasabb értéket társítottam, annak ellenére, hogy az „ipari megsemmisítés” fogalmát pontosan nem fedi, hiszen ekkor még olyan ipari eszközök nem álltak a németek rendelkezésére, mint a holokauszt idejében. Ugyanakkor a szervezetség, a szisztematikus végrehajtás és a megsemmisítési szándék miatt ez áll a legközelebb az „ipari” megvalósuláshoz.
- A nemzetközi reakciók esetében általában a közöny volt a jellemző, ugyanis a nagyhatalmak maguk is gyarmattartó hatalmak voltak, hasonló problémákkal. A Kongói Szabadállam és Német Délnyugat-Afrika kapcsán a „diplomáciai figyelmeztetés” meghatározást tartottam megalapozottnak, annak ellenére, hogy csak az anyaország „lépett fel” a gyarmatokon történt brutalitások ellen. Dél-Afrika esetében nemzetközi szervezetek is nyomást gyakoroltak. A maji-maji háború kapcsán az atrocitás idején nem történt fellépés Németország részéről.

5. táblázat A gyarmati népirtások, mészárlások kiértékelése

belga gyarmatosítás	$(5+3+3+4+3+4+4)/7 = 3,7 \rightarrow$ súlyos
II. angol-búr háború	$(3+2+2+3+4+4+4)/7 = 3,1 \rightarrow$ súlyos
német gyarmatosítás	$(3+3+4,5+3+5+5+4)/7 = 3,9 \rightarrow$ súlyos
maji-maji háború	$(3+2+2+3+4+4+5)/7 = 3,2 \rightarrow$ súlyos

A táblázatban megadott értékeket ezt követően összeadtam, majd héttel elosztottam az indikátorok száma alapján. A kiértékelés alapján látható, hogy mind a négy eset a súlyos

kategóriába esik, azonban a Kongói Szabadállamban és főleg Német Délnyugat-Afrikában már a kritikus szint felé közelít. Ugyan mind a négy eset ugyanabba a kategóriába esik, a számok alapján mégis látható, hogy különbség van közöttük. A második angol–búr háború kapcsán történt megszárláshoz társul a legkisebb érték, ami alapján arra lehet következtetni, hogy ez az eset volt a „legkevésbé” brutális. Ezzel szemben a hererók és a namák ellen elkövetett népirtáshoz társul a legmagasabb érték, ami arra utal, hogy ez az eset már közelebb áll a teljes megsemmisítéshez. Fontos, hogy ezeket az eseményeket a gyarmati struktúra részeként kell értelmezni, amihez sokszor elnyomás, megtorlás, embertelenség és erőszak társult.

6. táblázat A gyarmati népirtások, megszárlások kiértékelése a küszöbértékek alapján

	minimális küszöb (20%)	42%	45,5%	50,3%
belga gyarmatosítás	✓	–	–	–
II. angol–búr háború	–	–	–	–
német gyarmatosítás	✓	✓	✓	✓
maji-maji háború	–	–	–	–

A küszöbértékeket tartalmazó táblázat alapján rajzolódik ki a legvilágosabban, hogy a hererók és a namák ellen elkövetett erőszak minden meghatározott küszöbérték alapján népirtásnak minősíthető. A belga gyarmatosítás a minimális küszöbértéket érte el, vagyis a nemzetközileg népirtásként elismert srebrenicai népirtás alapján – ahol 20% volt a meghaltak aránya – genocídiumról beszélhetünk.

Összegzés

A vizsgálat eredményei megerősítik, hogy a gyarmati erőszak bizonyos mértékben megfeleltethető a népirtás nemzetközi jogban és tudományos diskurzusban meghatározott ismérveinek. Az operacionalizációs keret alkalmazása révén kimutatható, hogy a vizsgált esetek számszerűsíthetők, valamint az indikátorok mentén lehetővé teszi a tömeges atrocitások intenzitásának és súlyosságának meghatározását. A küszöbértékek figyelembevételével megállapítható, hogy a vizsgált esetek közül a belga gyarmatosítás, illetve a hererók és namák elleni német fellépés nagy valószínűséggel a népirtás kategóriájába sorolható. A gyarmati erőszak történeti vizsgálata így hozzájárul a népirtás fogalmának pontosabb meghatározásához. Mindez nemcsak a múlt feltárása szempontjából bír jelentőséggel, hanem a nemzetközi jog és a társadalomtudományi kutatások számára is alapvető tanulságokkal szolgál.

Bibliográfia

Szakirodalom

- Adcock – Collier 2001 = Adcock, R. – Collier, D.: Measurement validity: A shared standard for qualitative and quantitative research. *American Political Science Review* 95 (3): 529–546.
- Bachmann 2018 = Bachmann, K.: *Genocidal Empires. German Colonialism in Africa and the Third Reich*. Berlin.
- Bachmann – Kemp 2021 = Bachmann, K. – Kemp, G.: Was Quashing the Maji-Maji Uprising Genocide? An Evaluation of Germany's Conduct through the Lens of International Criminal Law. *Holocaust and Genocide Studies* 35 (2): 235–249. 236.

- Benneyworth 2020 = Benneyworth, G.: A case study of four South African War (1899–1902). Black concentration camps. *New Contree* 84: 74–91.
- Des Forges 1999 = Des Forges, A.: „Leave none to tell the story.” *Genocide in Rwanda*. New York–Paris.
- Fage – Tordoff 2004 = Fage, J. D. – Tordoff, W.: *Afrika története*. Budapest.
- Folsom 2016 = Folsom, J.: Antwerp’s Appetite for African Hands. *Sage Journals* 15 (4): 65–67.
- Forth 2017 = Forth, A.: *Barbed-wire imperialism: Britain’s empire of camps, 1876–1903*. Berkeley.
- Gann – Duignan 2015 = Gann, L. H. – Duignan, P.: *The Rulers of Belgian Africa, 1884–1914*. Princeton.
- Heyningen 2010 = Heyningen, E. van: A tool for modernisation? The Boer concentration camps of the South African War, 1900–1902. *South African Journal of Science* 106 (5–6). https://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0038-23532010000300014, letöltés: 2025. július 10.
- Jones 2017 = Jones, A.: *Genocide. A Comprehensive Introduction*. London–New York.
- Kiernan 2009 = Kiernan, B.: The Cambodian Genocide 1975–1979. In: *Century of Genocide*. Eds. Totten, S. – Parsons, W. S. New York–London.
- Kuss 2017 = Kuss, S.: *German Colonial Wars and the Context of Military Violence*. London.
- Molnár 2013 = Molnár E.: A namíbiai történelem sötétfoltja: a herero népirtás. *Sereg Szemle* 11 (2–3): 212–220.
- Moyd 2011 = Moyd, M. R.: Maji Maji Uprising (1905–1907). In: *The Encyclopedia of War*. Ed. Martel, G. New Jersey.
- Nagyné Rózsa 2010 = Nagyné Rózsa E.: *Bevezetés a civilizációs tanulmányokba*. Budapest 2010.
- Nzongola-Ntalaja 2007 = Nzongola-Ntalaja, G.: *The Congo from Leopold to Kabila. A People’s History*. London–New York.
- Pap 2013 = Pap L.: Koncentrációs táborok az angol–búr háborúban. In: *Acta Academiae Agriensis, Nova Series Tom. XL. Sectio Historiae*. Szerk. Gebei S. Eger, 235–244.
- Pálfı 2019 = Pálfı L.: „Koponyák helye” – a német–namíbiai kapcsolatok helyzete a namák és hererók ellen vívott gyarmati háború kontextusában. *Külgügyi Mühely* 1 (1): 162–181.
- Roes 2010 = Roes, A.: Towards a History of Mass Violence in the Etat Indépendant du Congo, 1885–1908. *South African Historical Journal* 62 (4): 634–670.
- Rorison 2012 = Rorison, S.: *Democratic Republic of the Congo*. Chalfont Saint Peter.
- Rosta 2012 = Rosta M.: Az angol–búr konfliktus gyökerei, az 1899–1902-es dél-afrikai háború előzményei. *Afrika Tanulmányok folyóirat* 6 (2): 94–114.
- Rubinstein 2014 = Rubinstein, W. D.: *Genocide*. London–New York.
- Stock 2004 = Stock, R. F.: *Africa South of the Sahara. A Geographical Interpretation*. New York–London.
- Szabó 2008 = Szabó L.: Tévhitek és tények: a Kongói Demokratikus Köztársaság előtti Kongóról egy történeti áttekintés ürügyén. *Afrika Tanulmányok folyóirat* 2 (4): 10–19.
- Valentino 2004 = Valentino, B. A.: *Final Solution. Mass Killing and Genocide in the 20th Century*. Ithaca–London.
- Vanthsche 2012 = Vanthsche, G.: *Belgium and the Congo, 1885–1980*. Cambridge.

Internetes hivatkozások

1. link: Uppsala Conflict Data Program: *UCDP One-sided Violence Codebook: Version 24.1.3*. <https://ucdp.uu.se/downloads/index.html#onesided>, letöltés: 2025. augusztus 18.
2. link: Holocaust Center for Humanity. <https://www.holocaustcenterseattle.org/images/PDF/stats-victims.pdf>, letöltés: 2025. augusztus 7.
3. link: United States Holocaust Memorial Museum. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/what-is-genocide>, letöltés: 2025. augusztus 19.
4. link: The genocide in Srebrenica. *United Nations*. <https://www.un.org/en/observances/srebrenica-genocide-commemoration-day>, letöltés: 2025. augusztus 19.
5. link: The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia. <https://www.eccc.gov.kh/en>, letöltés: 2025. augusztus 19.
6. link: The ICTR in Brief. *United Nations*. <https://unictr.irmct.org/en/tribunal>, letöltés: 2025. augusztus 19.
7. link: United Nations: *International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of The Former Yugoslavia since 1991: Prosecutor vs Krstic, Appeals Chamber Judgement (IT-98-33-A)*. 1–5. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/33340>, letöltés: 2025. augusztus 19.
8. link: Boer. *Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Boer-people>, letöltés: 2025. szeptember 15.
9. link: Németh I. – Juhász D.: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. *Grotius E-könyvtár*, 47. sz. 2012. http://www.grotius.hu/doc/pub/SIQUOQ/2012_9_nemeth_juhasz_grotius_e-konyvtar_47.pdf, letöltés: 2025. augusztus 23.
10. link: Askari: *The Indigenous Soldiers Of European Colonial Armies In Africa*. <https://menafn.com/1105491006/Askari-The-Indigenous-Soldiers-Of-European-Colonial-Armies-In-Africa>, letöltés: 2025. szeptember 16.
11. link: Second Boer War records database goes online. *BBC*. <https://www.bbc.com/news/10390469>, letöltés: 2025. szeptember 15.
12. link: *The Boer Wars*. <https://www.boer-war.com/Details2nd/Camps.html>, letöltés: 2025. szeptember 16.